

ערד וחרמה בפרשת הכיבוש

מאת

מנחם נאור

[א]

על-פי במ' כא, א, והפסוק המקביל במ' לג, מ, גלחם מלך ערד בישראל מיד אחרי מות אהרון הכהן בהור-ההר, אחרי צאת בני-ישראל מקדש-ברנע (במ' כ, כב; לג, לז) "בשנת הארבעים" לצאתם ממצרים (לג, לח). ואפילו נקבל את דעת החוקרים (ראה לקמן) הסוברים, כי במ' כא, א—ג, אינו אלא גירסא אחרינא לבמ' יד, מה, הרי היתה מלחמה זאת מיד אחרי פרשת המרגלים בראשית שבת ישראל בקדש. על-כל-פנים, ערד נחשבת כאן לעיר כנענית מלפני כיבוש הארץ, מתקופת-הברונזה המאוחרת.

גם ביהו' יב, יד, נחשבת ערד (ליד חרמה) לעיר מלפני הכיבוש, כי גם היא אחת מערי "מלכי הארץ אשר הכה יהושע" (שם, ז). אף בשופ' א, טז, נזכרת ערד כעיר כנענית מלפני הכיבוש, אשר אליה באו בני-קיני ("מבני חובב חותן משה"; שופ' ד, יא), בעלותם "מעיר התמרים את-בני יהודה" (ההולכים לכבוש את חרמה הסמוכה לערד; שם, יז) בדרכם דרומה, אל שדה העמלקי¹. אין להטיל ספק בזיהוי ערד עם תל ערד, כדברי י. אהרוני ורות עמירן בדו"ח על עונת-החפירות הראשונה בתל ערד², אלא שעל-פי הממצא הארכיאולוגי

1. הוויכוח אם באו הקינים לסביבות ערד מן הצפון או מן הדרום נטוש ביני לבין י. אהרוני זה שנים. ראה מאמרי: מעיר התמרים אל נגב-ערד, ספר זיידל, ירושלים תשכ"ב, עמ' 61—65. לפניכן כתב מור בפירושו: "יריחו (עיר-התמרים) מתאימה פה אפוא בהחלט, ואין סיבה לחפש עיר-תמרים אחרת בדרום"; ראה: G. F. Moore, *Judges, ICC*, 1895. עתה כותב גם מור: "מוטלת בספק הסברה המקובלת שעיר-התמרים הנזכרת במקור זה אינה יריחו... בשופ' א, טז, מדובר על עלייתם של בני יהודה, שאליהם נספחו בני חובב הקיני, ואין שום רמז לכך, שאלה עלו מדרום-מזרח"; ראה: ב. מור, המקדש בערד ומשפחת חובב חותן משה, ארץ-ישראל, ז, ירושלים תשכ"ד, עמ' 3, הערה 17.

2. ידיעות, כז, תשכ"ג, עמ' 231 ואילך.

היתה העיר חרבה בימי כיבוש הארץ, ולא עיר-ממלכה מבוצרת. וכבר הרגיש בכך גלסון גליק לאחר סקר על פני השטח:

קרוב לומר, כי "מלך" ערד, שלאמיתו של דבר לא היה אלא מעין ראש-שבט, חנה עם עמו באוהלים על פני תל ערד ומסביבו, ולא התגורר בעיר בצורה. בתל ערד קיים היה מרכז של תרבות כבר באלף הרביעי לפנה"ס, ואחר-כך גם בזמן אברהם, אלא שלפי שברי-החרס שנמצאו על פני הקרקע, רק בסמוך למאה העשירית לפנה"ס נעשה האתר עיר של בתי-אבן ולבנים, מוקפת חומות-מגן. (הוא הדין, כנראה, לגבי כל הערים שעל פני התלים המלאכותיים בצפון הנגב, כגון תל-מלחתה, ח'ירבת ערוער וח'ירבת משאש).³

החפירות בתל ערד אישרו במידה רבה את תוצאות הסקר של גליק לגבי תל ערד (אבל לא לגבי תל מלחתה; וראה לקמן). וכך כותבים אהרוני ועמירן:

השכבה הישראלית הקדומה ביותר... היא, כנראה, מימי... דויד או שלמה. לפני-כן, בתקופת-הברונזה הקדומה, שכנה במקום עיר גדולה. מאז חרבה עיר זו בראשית האלף השלישי לפסה"ב עמד המקום בשממונו... עד להקמת המצודה הישראלית במאה ה'י.⁴

אם-כן, לא היתה ערד קיימת בתל ערד בימי הכיבוש, וכיצד ניישב את הסתירה בין מציאות ארכיאולוגית זו לבין הכתובים דלעיל? וזה פתרונו של אהרוני ועמירן:

בכתובת שישק... נזכרים שני מקומות בשם ערד... מאחר שבתל ערד לא נמצאה אף באר אחת (מימיו באים מבורות בלבד), ומאחר שקשה להניח, שערד כנענית חשובה התקיימה ללא מקור-מים קבוע — חיפשנו בארות במקומות אחרים... נראה, שמבחינה ארכיאולוגית המקום היחיד הבא בחשבון לזיהוי עם ערד הכנענית הוא תל אל-מלח (תל מלחתה), במרחק של 12 ק"מ מדרום-מערב לתל ערד. לרגלי התל נמצאת באר עשירה במים... אפשר להציע את הפתרון הבא: ערד הכנענית שכנה בתל אל-מלח, במקום מקור-המים העיקרי באיזור. אחרי חורבנה... על גבי תל זה בנו דויד או שלמה את אחת ממצודותיהם, אך במרחק

3. נ. גליק, אפיקים בנגב, הקיבוץ המאוחד, תש"ך, עמ' 97.

4. ידיעות, כו, עמ' 231—232.

של 12 ק"מ מצפון-מזרח למקום הוקמה מצודה שנייה, ... המצודה הראשית באיזור. ... השם הקדום נשתמר מעתה במצודה הראשית, ואילו המקום הדרומי נקרא בתקופה הרומית על שם העיר הראשית באיזור, היא מלחתה (= מלח)⁵.

העדר באר או מעיין בתל ערד אינו פוסל אותו כמקום לעיר גדולה, שכן לפנים, באלף השלישי, נתקיימה עיר כנענית גדולה בתל ערד בלי באר. כן לא נוכל להבין מדוע יקראו מלכי ישראל את המצודה שעל התל הצפוני בשם העיר שעל התל הדרומי, ולא בשם העיר הקדומה מן האלף השלישי, שמסתמא נשתמר ככינוי התל ההוא, כשם שנשתמר השם "ערד" ככינוי התל הזה מימי דויד ושלמה (על-פי הממצא) ועד היום הזה, זה שלושת אלפים שנה! וכיצד לא זכרו עוד סופרי ס' במדבר, ס' יהושע וס' שופטים את דבר כינוין של שתי ערים בשם "ערד", ולא הבדילו ביניהן על-ידי הוספת התיבה "ירוחם" שבכתובת שישק, כמו קדש-נפתלי, באר-שבע אשר ליהודה וכו'? והלא שני השמות שבכתובת שישק יכלו לציין את המצודה הישראלית שעל תל ערד ומצודה ישראלית נוספת לרגלי התל, על חורבות העיר העתיקה, מקום שם אמנם נמצאו שרידי עיר מימי שיבת-ציון⁶. וזו גם דעתו של מזר⁷, המציע פתרון אחר לבעיה (וראה לקמן).

אבל אם אמנם שכנה על התל עיר מימי כיבוש הארץ — היכן שרידיה?

[ב]

בעניין המקדש הישראלי (למצער מן התקופה הישראלית) שנמצא בתל ערד כותב אהרוני: "בשטח המקדש טרם העמקנו מתחת לשכבה X, ולכן אין לומר עדיין, אם המקדש נבנה בעת ובעונה אחת עם המצודה הראשונה"⁸. כלומר, ייתכן, שהמקדש נבנה לפני ימי דויד ושלמה. לפיכך צודק אהרוני שם באמרו: "לא נוכל לסיים סקירה זו בלי לדון בקצרה במשמעות ההיסטורית הנודעת לגילוי המקדש הישראלי בערד, אף-על-פי שדיון מקיף ומעמיק יותר מן הראוי שיידחה עד לסיום חפירתו".

5. שם, עמ' 232—234.

6. י. אהרוני, עונת-החפירות השנייה בתל ערד, ידיעות, כח, תשכ"ד, עמ' 159.

7. ראה לעיל, הערה 1.

8. ידיעות, כח, עמ' 170.

על ערד הרומית אומר אהרונִי: "הכפר ערד הנזכר בכתבי אבסביוס לא שכן אפוא על התל, אלא יש לבקשו, כנראה, בסביבה הקרובה"⁹, כלומר, בסביבה הקרובה ביותר, כי הלוא הידיעות באבסביוס הן המאשרות (כדברי אהרונִי ועמירן) את הזהות בין התל לערד הרומית. הרי אהרונִי סבור, שבשטח הנרחב שטרם נבדק כראוי ודאי עוד נמצא את ערד הרומית, ומדוע לא נקווה, שגם את העיר ערד מתקופת הכיבוש עוד נמצא בהמשך החפירות והבדיקות? והלוא גם גליק (ראה לעיל) מדבר על מרכז-תרבות בתל ערד בזמנו של אברהם אבינו, אשר שרידיו טרם נמצאו. גם במאמרו של מזור יש רמזים לספקות ארכיאולוגיים:

מבחינת העניין הגדון כאן מן הראוי לציין, שלפי שעה אין אפשרות לעמוד על אופיו של היישוב הקדום ביותר בתל ערד. ברם, מתוך הנתונים המועטים שברשותנו מסתבר, שהמצודה הראשונה הוקמה על שכבת-מילוי מלאכותית, שמתחתיה (הפיזור שלי. — מ.נ.) ניכרים שרידי בנייה וממגורות¹⁰.

אבל הואיל וגם מזור סבור, כי את תקופת קיומו של המקדש בערד אפשר לקבוע "בדרך השערה בלבד... בין המחצית הראשונה של המאה ה' (שכבה X) ובין כיבושו של חבל-ארץ זה בידי האדומים בימי יהורם בן יהושפט"¹¹ — הריהו מחפש פתרון משלו ליישוב הסתירה בין הממצא הארכיאולוגי לבין הידיעות במקרא:

אין רמז לעיר ערד ולחורבנה. לעומת זאת מופיעה כמרכז מדיני העיר חרמה, ששמה נדרש על החרמת העיר. ... המחבר של שופ' א, יז, מזכיר אותה בפירוש כעיר שהיה לה שם-לוואי — צפת. ... נראים אפוא הדברים, שהשם ערד דבק בגבעה של תל ערד רק עם ראשית ההתיישבות באתר זה, או עם הקמת המצודה הקדומה באתר בתקופת הממלכה המאוחדת; ואילו קודם-לכן לא היה זה אלא שמו של חבל-ארץ רחב-ידיים במזרח הנגב, תחום שלטונו של מלך ערד, שמקום מושבו היה, כנראה, חרמה, כדוגמת עוג מלך הבשן, שבירתו היתה העיר עשתרות. ...

9. שם, עמ' 164.

10. ראה לעיל, הערה 1.

11. מזור, ארץ-ישראל, ז, עמ' 4.

ראויה לציון העובדה, שבמקור זה מדובר על נגב ערד, שהרי לצירוף זה יש משמעות מיוחדת, היינו: תחום מוגדר של שבט או של משפחה מסועפת בנגב. כך במקרא: נגב יהודה, נגב כלב, נגב הירחמאלי, נגב הקיני, נגב הכרתי... לפיכך יש להניח, שערד לא היה מלכתחילה אלא שמה של חטיבה אתנית, או אחת המשפחות המסועפות של נוודים ונוודים-למחצה במזרח הנגב, שעל שמה נקרא החבל כולו — נגב ערד¹².

הדבר ייתכן, כמובן, אבל נראים לי (בחלקם, לפחות) דברי אהרונ' החולק על דעתו של מור:

קשה לקבל את הנחתו של פרופ' מור, כי בתקופה הכנענית לא היתה ערד עיר וכי למעשה ישב "מלך ערד יושב הנגב" בחרמה. בדרך-כלל נקרא מלך כנעני על שם עירו, והשוואה לבשן או לשרון אין בה כדי להכריע, שכן בשום מקום לא נזכר השם "ערד" כשמו של חבל-ארץ. מור מסתמך על השם "נגב ערד" — במקביל לנגב יהודה, נגב כלב וכדומה — ומשער, שתחילה היה השם "ערד" שמה של חטיבה אתנית. השערה זו אינה נראית, וזאת משני טעמים: בראש וראשונה יש להעיר, שיש חשש מבוסס, שחל שיבוש בנוסח "מדבר יהודה אשר בנגב ערד", שהרי מדבר יהודה והנגב הם שני אזורים גיאוגרפיים שונים... אך אפילו נקבל את הגירסה "נגב ערד" — אין מניעה להבינה כסביבות העיר ערד¹³.

ואמנם יש, כנראה, לקרוא במקום "מדבר יהודה אשר בנגב ערד" (שופ' א, טז) "מדבר ערד אשר בנגב יהודה", ר"ל: סביבתה של ערד אשר בדרומה של יהודה, הנקרא "נגב יהודה" בשמ"א כז, י, ובשמ"ב כד, ז¹⁴ — ועל-ידי כך יחדל בכלל הדמיון שבין "נגב הכרתי" וכיו"ב לבין "נגב ערד". לשינויי-נוסח על-ידי חילופי מקומן של תיבות הקבל יש' ב, בב—גא1 למיכה ד, אב—בא1; יש' ב, דא למיכה ד, גא; יר' נא, נחב לחב' ב, יגב ועוד¹⁵. לעומת זאת נראים לי דברי מור, שמקום מושבו של מלך ערד היתה, כנראה, חרמה, אם-כי ראוי לחפש גורם אחר לתואר "מלך ערד".

12. שם, עמ' 2—3.

13. ידיעות, כח, עמ' 172.

14. ראה: י. אהרונ'י, נגב-יהודה, יהודה וירושלים, ירושלים תשי"ז, עמ' 46—58.

15. ראה: מ. נאור, אבשלום בן דוד ובני ביתו, בית-מקרא, תשכ"ה, ב—ג, עמ' 24.

למרות הספקות שהבעתי לעיל לגבי המסקנות הארכיאולוגיות ולמרות האפשרות שיש, לדעתי, שעוד תימצא העיר הכנענית מימי הכיבוש — מוכן אני להשלים עם הממצא הארכיאולוגי ולהודות, שאמנם לא היתה בתל ערד כל עיר בימי הכיבוש. ואני מציע פתרון אחר לכל הבעיה הזאת.

בבמ' כא, א—ג, מסופר על תבוסה שהנחיל מלך ערד לישראל בראשונה ועל נצחון שניצחו ישראל לאחר שנדר גדר לה': "ויתן את הכנעני (בידו) ויחרם אתהם ואת עריהם ויקרא שם־המקום חרמה".

על תבוסה בחרמה כבר סופר קודם־לכן, בבמ' יד, מה, ואילו על נצחון שם מדובר בשופ' א, יז, אשר לפיו תיקרא בשם "חרמה" העיר צפת.

יש חוקרים¹⁶ המזהים את המסופר בבמ' כא, א—ג, עם המסופר שם יד, מה. אין דעה זאת נראית לנו, כי מה טעם תנחם התורה את ה"מעפילים" למלחמה שלא ברשות על־ידי נצחון בעתיד (קרוב או רחוק; וראה לקמן). ועוד: רצויה לנו ידיעה זאת על נסיון לכבוש את הארץ מן הדרום בסוף ימי שבת ישראל בקדש, לאחר שכבר אִיכָשָׁר דָּרָא. כי למה ישלח משה מלאכים אל מלך אדום מזרחה לפני שינסה לכבוש את הארץ בדרך הטבעית, שבה גם שלח את המרגלים?

התבוסה היא תבוסה שנייה, אבל את הנצחון יש לזהות עם הנצחון שאחרי הכיבוש, כי מה טעם ישלח משה מלאכים אל מלך אדום מזרחה לאחר שכבר השתלט ישראל על גב יהודה? וכבר אמר כן רמב"ן בפירושו:

... והשלים עוד בכאן לספר, כי החרים ישראל גם את עריהם אחרי בואם בארץ כנען אחרי מות יהושע לקיים את נדרם אשר נדרו, ויקראו שם הערים "חרמה", והוא מה שנאמר בספר שופטים (א, טז—יז). ... ושם נשלם הנדר הזה; אבל השלים הכתוב להזכיר הענין בכאן, וזה כענין הפרשה שאמרה בַּרְדַּת הַמֶּן (שם' טז, לדב—לה): "ויניחיהו אהרן לפני העדת למשמרת; ובני ישראל אכלו את־המן ארבעים שנה עד־בואם אל־ארץ נושבת; את־המן אכלו עד־בואם אל־קצה ארץ כנען", והוא לאחר מיתתו של משה.

16. ראה פירושו של גריי: J. Gray, *Numbers, ICC*, 1903, p. 272.

ראב"ע חולק על דעה זאת באמרו:

... ורבים אמרו, כי זאת הפרשה יהושע כתבה, והראייה: "מלך ערד אחד" (יהו' יב, יד), ומצאו, שבני יהודה קראו שם המקום "חרמה" (שופ' א, יז); ולא אמרו כלום, כי אותו המקום ייקרא בתחילה "צפת", וזה "מלך ערד"; והאמת: שני מקומות, ורבים במקרא כמו הם.

שכן אם יש לזהות את הנצחון בבמ' כא, ג, עם הנצחון בשופ' א, יז, הרי היתה במדבר תבוסה ללא גמול של נצחון, וכיצד ייתכן הדבר על-פי ההיסטוריוסופיה של המקרא? והלא ברוח זאת המעיטו חז"ל את ערך התבוסה, ובעקבותם אמר רש"י: "וישב ממנו שבי — אינה אלא שפחה אחת".

עתה נבדוק את גוסס במ' כא, א—ג: בפסוק א' "הכנעני" הוא "יושב הנגב" (כמו בשופ' א, ט, ועוד), ולא "מלך ערד", ואמנם בפסוק ב' נקרא האויב "העם הזה" (ולא "המלך הזה"), ובפסוק ג' — "הכנעני"; "העם הזה" נרמז בכינוי-הרבים של "עריהם" בפסוק ב' ושל "אתהם ואת-עריהם" בפסוק ג'. ויפה אמר א. כהנא בפירושו:

"מלך-ערד" אין לו כאן שום שייכות, שהרי הוא מפריע ההמשך שבין "הכנעני" ובין "יושב הנגב", ואינו אלא מעין הגליון, אולי על-פי יהו' יב, יד, ששם בא "מלך ערד" סמוך ל"מלך חרמה", ור"ל שבשעת מלחמה זו ודאי היה מלך ערד שליט, שעדיין לא היתה חרמה בעולם!¹⁷

גם גריי¹⁸ סובר, כי "מלך ערד" גליון הוא, אבל אין לקבל את סברתו של כהנא, כאילו הוסיף המוסיף את התיבות "מלך ערד" כדי להודיענו שהוא השליט און, הואיל וחרמה טרם תהיה בעולם; היתה חרמה, אבל שמה היה "צפת", אם לזהות את הנצחון בבמ' כא, ג, עם הנצחון בשופ' א, יז. ואם הוסיפו דווקא את התיבות "מלך ערד", הרי רצו להודיענו, שאין לזהות את שני הנצחונות האלה! וזה ברוח ההיסטוריוסופיה המקראית, כנ"ל.

לדעתי, היה שם העיר הקדומה מימי האלף השלישי "ערד", וכך קראו לחורבותיה אף בימי כיבוש הארץ, כי דבק השם במקום 1500 שנה, עד הכיבוש (בין אם היתה שם בינתיים עיר בימי אברהם אבינו ובין אם לא היתה) ועד

17. תורה, נביאים וכתובים עם פירוש מדעי, ס' במדבר, קיוב תרע"ד, עמ' 65.

18. גריי (לעיל, הערה 16), עמ' 273.

הקמת עירם של דויד ושלמה. הלוא דבק השם במקום מימי שלמה ועד היום, זה שלושת אלפים שנה, והעיר האחרונה ששכנה בתל אף היא חרבה לפני 1500 שנה! אבל רק השם היה קיים בימי הכיבוש, ולא העיר, ומלך צפת הוא שהדף את נסיונם של ישראל לכבוש את הארץ מן הדרום — ולא נזכר שמו בקטע בבמ' כא, א—ג, המתאר את התבוסה ההיא ומשלים את התיאור הזה על-ידי תיאור כיבוש צפת מן הצפון וקריאתה בשם "חרמה", ושוב בלי לקרוא בשם העיר, כדי לא לזהות את הנצחון כאן עם הנצחון של שופ' א, יז; וכל זאת למען יטושטש דבר התבוסה ללא נצחון-גמול! אחד העורכים המאוחרים עוד יותר (מהימים שכבר היתה קיימת העיר ערד) אף הוסיף את הגליון "מלך ערד", להודיענו בפירוש, שאין כיבוש ערד שבכאן וקריאתה בשם "חרמה" זהים עם כיבוש צפת שבשופ' א, יז, שנקראה אף היא בשם "חרמה". ומדוע דווקא "ערד" תחת "צפת"? כי סמוכות הן שתי הערים האלה, ערד וחרמה, לאחר שנבנתה ערד בימי דויד ושלמה. על-כן נוסיף לזהות את צפת-חרמה עם אותו תל אל-מלח (ראה האנציקלופדיה המקראית), אשר אהרונ' רוצה לראות בו את ערד הראשונה. ואף סופר יהו' יב, יד (וראה לקמן) רואה את חרמה ואת ערד סמוכות זו לזו, ולא זהות.

בהזכרת ערד בשופ' א, טז, אין אנו מתקשים, כי אמנם באו הקינים למדבר ערד (לא "נגב ערד"; וראה לעיל), לסביבתן של חורבות העיר הקדומה ההיא — ואין ידיעה זאת מחייבת שהיתה שם עיר, שכן עדיין דבק השם במקום, כאמור.

ואשר לרשימות יהו' יב, יד; טז, כא (ששם מובא השם ערד בשיבוש: "עֶדֶר") — הן משקפות סיכומים מאוחרים: רשימת יהו' יב כוללת כל שם שנוצר בקשר עם הכיבוש, ועל-כן הוכנסה ערד על-פי במ' כא, א, וחרמה על-פי שופ' א, יז, ואילו רשימות יהו' טז וגו' הן, כנראה, רשימות מימי המלוכה, כדעת רבים. על-כן כוללת רשימת יהו' יב את ירושלים, שבכלל לא נכבשה; את בית-אל, שתיכבש, על-פי שופ' א, כב—כה, אחרי מות יהושע; את גזר, שנוכרה ביהו' י, לג, אבל לא נכבשה (ראה מל"א ט, טז); ורשימת יהו' טז, מה—מז, כוללת את הערים עקרון ואשדוד, שלא נכבשו על-ידי יהושע, כפי שנאמר בפירוש ביהו' יג, א—ג.

אחת היא ערד בכל ההיסטוריה הארוכה של חמשת אלפים שנה! פעם היא עיר עומדת על תלה, ופעם היא תל-חורבות, אבל השם דבק במקום בכל חליפות העתים.